

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 324:342.8

М. Бучин

Національний університет “Львівська політехніка”

ВИБОРИ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РІВНЯ ДОТРИМАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ

© Бучин М., 2009

Аналізується виборче законодавство, що регулювало вибори до Державної Думи Російської імперії, щодо рівня дотримання демократичних принципів виборів.

The electoral legislation, which regulated an election to State Duma of Russian Empire concerning the level of observance democratic maxims of election, is analyzed in this article.

Незважаючи на те, що вибори до Державної Думи Російської імперії були далекими від сучасних уявлень про демократичний виборчий процес та виборчу систему, вони були важливим етапом, що започаткував практику парламентаризму на загальнонаціональному рівні. Українське населення, значна частина якого у цей час перебувала у складі Російської імперії, активно включилося в процес формування Державної думи, набуваючи досвіду реалізації принципу народного суверенітету. Тому робота є актуальною, особливо з врахуванням прагнень нашої держави побудувати стабільну демократію. Вона дасть змогу відстежити зародження ідей представницької демократії та демократичних виборів на теренах нашої держави.

Проблемою виборів до Державної Думи Російської імперії займалися такі науковці, як Ю. Древаль, В. Комарова, Д. Катков, Е. Корчиги, І. Веденев та ін. Вони аналізували еволюцію виборчого законодавства тогочасної Російської імперії та становлення елементів парламентаризму. Водночас недостатньою мірою досліджені такі питання, як відповідність виборчого законодавства демократичним принципам виборів та участь українського населення у виборчій практиці.

Мета роботи – здійснити правовий аналіз виборчого законодавства, що регламентувало вибори до Державної Думи Російської імперії та дослідити рівень його відповідності демократичним принципам виборів.

Російська революція 1905–1907 рр. змусила правлячі кола Російської імперії піти на істотне обмеження самодержавної влади. Так, вже за півтора місяця після початку революційних подій Микола II підписав рескрипт на ім'я міністра внутрішніх справ Булігіна, в якому йшлося про потребу залучати достойних, вибраних від населення, людей до участі у попередньому розробленні і обговоренні законопроектів.

Ця теза була реалізована через півроку, коли 6 серпня 1905 р. було видано «Маніфест про заснування Державної Думи», а також «Положення про вибори в Державну Думу». У Маніфесті, зокрема, говорилось про необхідність «... призвати виборних людей від всієї землі російської до постійної і дієвої участі у розробці законів, включивши для цього до складу вищих державних закладів особливу законодорадчу установу, якій надається попередня розробка і обговорення законодавчих пропозицій і розгляд Розпису державних доходів і видатків» [6, с. 536].

Що стосується «Положення про вибори в Державну Думу», то воно детально описувало характер виборчої системи, за якою повинна була формуватись Державна Дума. Ми спробуємо детальніше зупинитись на характеристичі цієї виборчої системи, показати рівень її демократизму та ступінь дотримання демократичних принципів виборів.

Вибори до Державної Думи згідно з Положенням 1905 р. повинні були відбуватись за куріальною виборчою системою. Увесь виборчий корпус поділявся на три курії: землевласників, міщан і селян-господарів. Вибори були багатоступеневими (членів Державної Думи обирали виборщики) і різними для різних курій. Крім того, окремо членів Державної Думи обирали 28 великих міст. У тих містах по одному

члену Державної Думи вибирали виборщики зі свого складу. При тому кількість виборщиків у столицях становила 160, в інших – 180.

Курія землевласників обирала виборщиків на своїх повітових з'їздах, курія міщан – на з'їздах міських виборців, селянська курія – на з'їзді уповноважених від волостей і станиць, в якому брали участь виборні від волосних зібрань повіту, по два від кожного зібрання. Ці виборні обиралися волосними зібраннями із селян, що належали до складу сільських общин цієї волості. Як ми бачимо, «Положення про вибори в Державну Думу» від 6 серпня 1905 р. передбачало двоступеневі вибори для курій землевласників та міщан, і чотириступеневі вибори для курії селян.

Варто також наголосити на тому, що для різних курій було передбачено різне представництво: «З'їзд повітових землевласників повинен був обирати 34 відсотки виборщиків; з'їзд міських виборців – 24 відсотки; з'їзд уповноважених від волостей і станиць – 42 відсотки» [7, с. 37].

Також виборча система передбачала порушення принципу загальних виборів, містила багато різноманітних виборчих цензів. Зокрема, існував статевий ценз: участі у виборах позбавлялися жінки. Однак жінки з високим матеріальним становищем могли реалізувати своє виборче право опосередковано, через своїх чоловіків чи синів.

Передача голосів на участь у виборах загалом притаманне для виборчої системи Російської імперії: крім жінок, свої виборчі права могли передавати батьки синам. З цього приводу можна зробити висновок, що «... основним суб'єктом виборчого права в Росії ставала не персональна особа, що відповідає вимогам майнового цензу, а представник сім'ї, що володів формально необхідним по закону майном» [5, с. 50].

Існував високий віковий ценз. До участі у виборах допускалися лише особи, яким минуло 25 років. Також існував військовий (до участі у виборах не допускалися військові чини, що знаходилися на дійсній военній службі). Крім того, участь у виборах заборонялась особам, які навчалися у навчальних закладах, іноземцям та бродячим іногородцям (спільнотам, що вели кочовий спосіб життя). Тобто існували цензи громадянства, осілості та професійний ценз.

Також істотно виборчі права обмежувалися через застосування морального цензу. Так, позбавлялися виборчих прав засуджені, особи, позбавлені судом посади, особи, що знаходяться під слідством чи судом, банкрути. Не мали виборчого права також особи, що ухилилися від військового обов'язку, а також – позбавлені духовного сану чи звання [6, с. 538].

До обмежень виборчого права громадян можна також віднести високий майновий ценз, що позбавляв права голосу значну частину населення Російської імперії. Не допускались до виборів також губернатори та віце-губернатори, а також керівники міст та їхні помічники. Не могли брати участь у виборах і особи, що займали поліцейські посади у цій губернії чи місті, у яких проводились вибори.

Як ми бачимо, «Положення про вибори в Державну Думу» від 6 серпня 1905 р. закріпило незагальне, непряме, нерівне виборче право. Як справедливо зазначає російський науковець В. Комарова: «Хоч ряд обмежень на участь у виборах в Думу не можна не визнати розумними (зокрема, відсторонення від виборів осіб адміністрації і поліції), тим не менше їх загальна соціальна спрямованість очевидна: не допустити в Думі смуги і вільнодумства» [8, с. 105]. Але також варто наголосити на тому, що в інших країнах у цей період, як правило, теж існували подібні виборчі обмеження.

Однак вибори у Державну Думу за вищезгаданою виборчою системою так і не вдалося провести. У зв'язку з наростанням революційного напруження, а також початком загальнодержавного політичного страйку Микола II був змушений 17 жовтня 1905 р. оприлюднити Маніфест «Про вдосконалення державного порядку», в якому декларувалась необхідність «... залучити тепер до участі в Думі ... ті класи населення, які сьогодні зовсім позбавлені виборчих прав» [6, с. 557].

11 грудня 1905 р. було видано указ «Про зміни до Положення про вибори до Державної Думи». Згідно з указом виборці були розбиті на чотири курії: землевласницьку, міську, селянську і робітничу. За кількістю голосів курії були нерівними: «один голос поміщика прирівнювався до трьох голосів міської буржуазії, 15 голосів селян і 45 голосів робітничих виборців [9, с. 102]. Землевласники з повним земельним цензом (150 десятин) безпосередньо брали участь у повітових з'їздах, які голосували за виборщиків від губерній.

Для селян вибори були чотириступеневими: усі селяни-господарі вибирали членів волосного сходу; кожен волосний схід вибирав двох уповноважених на повітовий з'їзд; повітовий з'їзд обирав виборщиків, які голосували за членів Державної Думи.

Що стосується курії міщан, то за новим правовим актом майновий ценз щодо міських жителів зводився до «квартирної незалежності». Це дало змогу істотно розширити курію міщан і дало можливість брати участь у виборах кожній особі, що винаймає квартиру.

Робітнича курія проводила вибори за трирівневою схемою. Правом участі у виборах наділялися робітники підприємств з чисельністю робітників більше ніж 50 осіб. Робітники обирали зі свого складу уповноважених з розрахунку один уповноважений на одне підприємство з чисельністю робітників 50–1000 осіб. Що стосується підприємств, де було більше ніж тисяча робітників, то вони обирали одного уповноваженого на кожну повну тисячу робітників. Уповноважені від робітників обирали зі свого середовища виборщиків на губернських чи міських з'їздах, виборщики ж обирали членів Державної Думи [6, с. 581].

Незважаючи на те, що згадана система містила багато недемократичних елементів, вона все ж була найпрогресивнішою виборчою системою в історії Російської імперії.

I і II Державні Думи, обрані за вищезгаданою виборчою системою, виявились антиурядовими, радикальними за своїм спрямуванням і були розпущені Миколою II. Усвідомлюючи факт, що діюче законодавство дає мало шансів на отримання лояльної Державної Думи, Микола II 3 червня 1907 р. видає нове «Положення про вибори до Державної Думи».

Варто зауважити, що розпуск II Державної Думи і прийняття нового виборчого закону часто характеризують як своєрідний «державний переворот», оскільки він був здійснений всупереч Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., в якому існувало положення, за яким імператор зобов'язувався не приймати нових законів без узгодження з Державною Думою.

Згідно з «Положенням про вибори до Державної Думи» від 3 червня 1907 р. представництва в Державній Думі позбавлялись національні околиці (чи істотно скорочувалася квота деяких з них). Також кількість міст, в яких відбувалися прямі вибори, зменшилася з 26 до 7.

Відбулися зміни щодо виборів у міській курії: вона була поділена на дві частини. У вищу курію (курію першого розряду) входили так звані «цензові елементи» – власники нерухомості. Вони обирали більше половини виборщиків, визначених квотою для міської курії. До нижньої курії (курії другого розряду), в якій голос виборця був майже у вісім разів менш вагомим, входила, зокрема, міська інтелігенція.

Істотно зменшилася квота селянської курії (з 42 до 22 %), а також робітників, які отримали лише 2,4 % голосів. Поряд з тим істотно збільшилось представництво курії землевласників (близько 49 %). Загалом один виборщик припадав на 230 чоловік від курії землевласників; на 1 тис. осіб від міської курії першого розряду; на 15 тис. осіб від міської курії другого розряду; на 60 тис. осіб від селянської курії; на 125 тис. осіб від курії робітників [7, с. 38–39].

Для порівняння: згідно з попереднім виборчим законодавством норма представництва від курій виглядала так: у курії землевласників один виборщик був представником 2 тис. виборців, у курії міщан виборщик представляв 7 тис. виборців, у селянській курії – 30 тис., в робітничій – 80 тис. [10, с. 284].

Як ми бачимо, нове виборче законодавство забезпечувало перевагу землевласницькій курії над іншими куріями, оскільки землевласники, будучи за своєю природою найконсервативнішою частиною населення, могли забезпечити обрання лояльної до влади Державної Думи. «В 28 з 50 губерній європейської частини Росії поміщики володіли у виборчих зібраннях абсолютною більшістю голосів і могли провести своїх депутатів у Думу. В інших 22 губерніях для цього їм була потрібна лише допомога представників великої буржуазії» [11, с. 180].

Обрані за новою виборчою системою III і IV Державні Думи були консервативними і лояльними до влади імператора. III Дума проіснувала весь відведений їй законом період. Що ж стосується IV Державної Думи, то вона припинила своє існування у зв'язку з Лютневою революцією 1917 р.

Підсумовуючи, варто сказати, що виборча система, яка застосовувалась для виборів у Державну Думу Російської імперії, була далека від сучасних уявлень про демократичні вибори. Вона характеризувалася відсутністю загальних, рівних і прямих виборів. На практиці також часто порушувався принцип вільних виборів. Однак в контексті історичної епохи вибори не були такими вже й репресивними і недемократичними. Вони становили важливу і необхідну сходинку у розвитку парламентаризму і демократії як в Росії, так і на теренах України.

Вибори до Державної Думи Російської імперії варто також розглядати як важливий досвід реалізації демократичних традицій українського населення, що становить перспективи для подальшого дослідження цієї проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – Т.10: Юридична наука незалежної України / Упор.: В.Ф. Погоріло, І.Б. Ксенко,

Н.М. Пархоменко; Відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Ф. Погоріло. – К.: Юридична книга, 2005. – 944 с. 2. Боярська З.І. Історія держави і права України: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисциплін. – К.: КНЕУ, 2001. – 280 с. 3. Волкова А.В. Особенности политической культуры выборов в России // Электоральная политология: теория и опыт России: Материалы Второй студенческой политологической конференции / Под ред. Л. Сморгунова. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1998. – 204 с. 4. Древаль Ю.Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз): Монографія. – Х.: Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. – 280 с. 5. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации: Учебник для вузов / Отв. ред. А.В. Иванченко. – М.: НОРМА, 1999. – 856 с. 6. Институт выборов в истории России. Источники, свидетельства современников. Взгляды исследователей XIX–начала XX вв. / Авт.-сост. Ю.А. Веденеев, И.В. Зайцев, В.В. Луговой; Под общ. ред. А.А. Вешнякова. – М.: НОРМА, 2001. – 784 с. 7. Катков Д.Б., Корчиго Е.В. Избирательное право: Вопросы и ответы / Под ред. Ю.А. Веденеева. – М.: Юриспруденция, 2001. – 288 с. 8. Комарова В.В. Формы непосредственной демократии в России: Учебн. пособие. – М.: «Ось-89», 1998. – 340 с. 9. Мальшиева О.Г. Особенности становления парламентаризма в Российской империи // «Парламентаризм в России и Германии: история и современность» / Отв. ред. Я.А. Плейс, О.В. Гаман-Голутвина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 584 с. 10. Очерки по истории выборов и избирательного права: Учебн. пособие. – Калуга–Москва: Калужский обласной фонд возрождения историко-культурных и духовных традиций «Символ» при участии НД «Калуга», 1997. – 388 с. – («Избирательное право: история и современность»). 11. Парламентское право России: Учебник. – М.: Эксмо, 2006. – 656 с. – (Российское юридическое образование). 12. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Академія, 2002. – 488 с. – (Альма-матер).

УДК 32.001: 329

Р. Демчишак

Львівський державний інститут новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола

ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПРАЦЯХ КЛАСИКІВ СВІТОВОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТОЛОГІЇ

© Демчишак Р., 2009

Досліджено погляди класиків світової (Г. Еллінека, А. Лоуелла, М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Вебера, М. Дюверже) та української (В. Старосольського, С. Дністрянського, М. Стахіва, О. Назарука) партологій. На основі опрацювання теоретичної спадщини цих дослідників з'ясовано їх внесок у розвиток теорії політичних партій. Проаналізовано суть методологічних положень, які вищезгадані мислителі запровадили у сферу дослідження партій.

The views of classics of world (G. Ellinek, A. Lowel, M. Ostrogorskyi, R.Mikhels, M. Veber, M. Droverzhe) and Ukrainian (V. Starosolskyi, S. Dnistrianskyi, M. Stakhiv, O. Nazaruk) partology are studied in the article. On the basis of study of these investigators' theoretical inheritance their contribution in the development of the theory of political parties was examined. Essence of the methodological theses which the above mentioned thinkers had introduced in the sphere of party study was analyzed.

У контексті сучасних процесів партійного будівництва в Україні зростає зацікавленість науковців, політиків, широких кіл громадськості партійною проблематикою. Актуальними виступають питання з'ясування місця та ролі партій у політичній системі демократичного суспільства, їх суті та функцій,